

ІНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ЯК СКЛАДОВІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

ВАСИЛЬЧЕНКО Оксана Петрівна - доцент кафедри конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 342.722

В статье исследуются институционные гарантии как составляющие элементы конституционно-правового механизма обеспечения принципа равенства прав и свобод человека и гражданина. Они рассматриваются как система органов государственной власти, местного самоуправления, политических партий и общественных организаций, самих граждан, деятельность которых направлена на реализацию, охрану и защиту равноправия в Украине.

Ключові слова: конституційно-правовий механізм забезпечення, конституційний принцип рівності прав і свобод людини і громадянина, гарантії

На сучасному етапі розбудови демократичної, правової, соціальної держави в Україні в межах європейського напрямку її розвитку, першочергового значення набуває рівність прав і свобод особистості, що закріплюється у національному законодавстві на рівні основоположного конституційного принципу правового статусу особистості. Надзвичайна значущість даного питання в сучасних умовах суспільного та державного розвитку зумовлює актуальність дослідження змісту і особливостей механізму забезпечення принципу рівності прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина є широким поняттям та охоплює собою «реалізацію прав і свобод людини і громадянина», «охорону прав і свобод людини і громадянина», «захист прав і свобод людини і громадянина».

На нашу думку, конституційно-правовий механізм забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні можна розглядати через призму гарантії, адже вони безпосередньо встановлюють правові приписи, які закріплюють положення, що покладені в основу механізму забезпечення принципу.

У науці конституційного права дослідженню гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина присвячені роботи Т. М. Заворотченко, О. В. Білоскурської, В. П. Колісника, а механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина був предметом розгляду в працях Ю. М. Тодики, О. В. Марцеляка. У той же час сьогодні важко чітко визначити набір складових частин механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, оскільки він не отримав належного дослідження в науці конституційного права. У даній статті ми зупинемося лише на характеристиці однієї зі складових цього механізму – гарантії та конкретно на такому її виді, як інституційні гарантії.

На підставі аналізу та узагальнення норм конституційного законодавства України можна дійти до висновку, що на даний момент немає єдиного нормативно-правового акту, який би закріплював увесь перелік гарантії принципу рівності прав і свобод людини і громадянина.

Усі гарантії механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина можна класифікувати, на наш

погляд, на нормативні (матеріально-правові і процесуально-правові) та інституційні [1, с.382]. Метою даної статті є дослідження інституційних гарантій як складової конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності, а тому зосередимося на вказаній специфіці.

Слід відзначити, що нормативною основою конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні є конституційні норми, які закріплені у розділі II Конституції України. Так, згідно з положеннями ст. 21, усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, які, у свою чергу, є невідчужуваними та непорушними. Відповідно до ст. 23 Конституції України, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Також до даного переліку можна віднести і положення ст. 24 Конституції України щодо загального принципу рівності перед законом і неприпустимості встановлення на підставі будь-яких соціальних або особистих причин привілеїв або обмежень. При цьому, система конституційних гарантій не є вичерпною і не обмежується, таким чином, лише зазначеними нормами Конституції.

Необхідно відзначити, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не лише конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (ст.14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 1, 2, 7).

Завдяки нормативним гарантіям визначається зміст принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, форми його реалізації та процесуальні процедури охорони

і захисту. Їх особливість полягає в тому, що вони забезпечуються правотворчою і правозастосовчою діяльністю. Нормативна частина механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні складається у свою чергу з матеріально-правових та процесуально-правових складових. Як зазначається у Рішенні Конституційного Суду України від 12.04.2012 - № 9-рп/2012, гарантована Конституцією України рівність усіх людей у їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод [2]. Матеріально-правова нормативна складова охоплює визначені Конституцією та законами України зміст принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні, а процесуально-правова – форми та засоби, які спрямовані на гарантування цього принципу, або іншими словами це комплекс регламентованих процедур, що здійснюються органами державної влади, місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян чи їх посадовими та службовими особами, іншими суб'єктами конституційного права по реалізації, охороні та захисту рівноправ'я в Україні.

Інституційний зріз механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина витікає із процесуально-правової нормативної складової і включає систему органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій, самих громадян, діяльність яких спрямована на реалізацію, охорону та захист рівноправ'я в Україні. Усіх їх можна поділити на дві групи: 1) які наділені функцією захисту від імені держави, - 2) які здійснюють забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина як інститути громадянського суспільства.

На підставі аналізу положень Конституції України можна виділити систему органів, уповноважених забезпечувати гарантований конституційними нормами принцип рівності прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, до них належать Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суди, Уповноважений

Верховної Ради України з прав людини, прокуратура та адвокатура, інші правоохоронні органи нашої держави, а також органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації та ін.

Особливе місце в цій системі посідає Президент України, який згідно з ч. 2 ст. 102 Конституції є гарантом прав і свобод людини і громадянина. Президент України реалізує цю свою конституційну функцію як своєю особистою діяльністю, не допускаючи порушень прав людини, контролюючи роботу різноманітних інституцій з точки зору дотримання ними прав і свобод людини і громадянина, так і приймаючи чи ініціюючи нормативні акти, спрямовані на забезпечення принципу рівноправ'я. Захищаючи права і свободи людини і громадянина, Президент спирається на всю систему органів державної влади. Функції гаранта прав і свобод людини і громадянина вимагають від Президента постійної турботи про ефективність виконавчої, законодавчої та судової влади, зрозуміло без вторгнення у сферу їх компетенції.

Слід пам'ятати, що влада Президента України обмежується межами Основного Закону. Велика кількість громадян сприймають обов'язки Президента гарантувати Конституцію, права і свободи людини і громадянина досить широко. Часто вони адресують Президентові свої скарги на рішення, наприклад, правоохоронних органів або навіть вироки судів. Однак Президент, виходячи з конституційного принципу поділу влади, не має права підміняти функції і повноваження цих органів, тому свою функцію по гарантуванню принципу рівності прав і свобод людини і громадянина виконує в межах наданих йому повноважень Конституцією України.

Верховна Рада України здійснює забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина через законодавчу діяльність шляхом визначення виключно в законах України прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод, основних обов'язків громадян; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; основ

соціального захисту; визначення правового режиму власності, правових засад і гарантій підприємництва, правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання (пп. 1-3, 6-8 ч. 1 ст. 92 Конституції). Також парламент України, приймаючи різноманітні закони, що регулюють статус органів прокуратури, судової гілки влади, органів місцевого самоврядування і т. ін. законодавчо окреслює інституційну складову конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, повноваження відповідних органів та організацій у сфері реалізації, охорони та захисту рівноправ'я в Україні. Варто відмітити і той факт, що вітчизняний законодавчий орган не лише приймає закони та інші акти у сфері прав людини, але й контролює їхнє виконання, що також сприяє забезпеченню принципу рівності прав і свобод людини і громадянина.

Український науковець Л. М. Липачова наголошує, що особливе місце в національному механізмі захисту прав і свобод людини належить і Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини [3, с.18]. Про це стверджує у своїх багаточисельних роботах і професор О. В. Марцеляк [4]. Дійсно, звернення до омбудсмана є дієвим механізмом захисту прав людини, а відповідно і принципу рівності прав і свобод людини і громадянина.

Наразі діяльність вітчизняного омбудсмана регламентована Конституцією України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», згідно з яким парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [5].

Також діяльність українського омбудсмана регулюється іншими нормативними актами, наприклад, Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», відповідно до якого Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у рамках здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних

прав і свобод людини та громадянина та захистом прав кожного на території України і в межах її юрисдикції запобігає будь-яким формам дискримінації та здійснює заходи щодо протидії дискримінації.

Відповідно до п. 2 ст. 116 Конституції Кабінет Міністрів «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина». Нормотворення Кабінету Міністрів акумулює діяльність усіх ланок виконавчої влади. Окремо Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» передбачено, що Кабінет Міністрів України має такі повноваження щодо запобігання та протидії дискримінації: забезпечує проведення єдиної державної політики, спрямованої на дотримання принципу недискримінації в усіх сферах життя суспільства; спрямовує і координує роботу міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади із забезпечення запобігання та протидії дискримінації; враховує принцип недискримінації під час прийняття нормативно-правових актів; затверджує порядок проведення органами виконавчої влади антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів; здійснює інші повноваження у сфері запобігання та протидії дискримінації, передбачені законом [6].

А відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» Кабінет Міністрів України забезпечує проведення єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства, приймає Національний план дій щодо впровадження гендерної рівності та забезпечує його виконання, розробляє і реалізовує державні цільові програми щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади щодо забезпечення гендерної рівності, організовує підготовку державної доповіді про виконання в Україні Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, враховує принцип гендерної рівності під час прийняття нормативно-правових актів, затверджує порядок проведення гендерно-правової експертизи тощо [7].

Тобто можемо резюмувати, що Кабінету Міністрів належить центральне місце та головна роль у системі органів державного управління щодо забезпечення конституційних прав і свобод, у тому числі і принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Окрім того, в системі виконавчої влади ми можемо окремо виділяти інші інституції, які відіграють важливу роль у забезпеченні принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Зокрема, Міністерство соціальної політики України, Міністерство юстиції України.

Також згідно із Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» в Україні має бути запроваджений спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Складовою частиною єдиної системи державних органів, які забезпечують реалізацію принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, також є система правоохоронних органів, сфера діяльності яких включає в себе суспільні відносини, які пов'язані з забезпеченням прав і свобод людини, убезпечення держави та суспільства, від, насамперед, злочинів, інших посягань, соціальних загроз. Окремо в системі правоохоронних органів хотілось би виділити органи прокуратури України, які традиційно відіграють значну роль у сфері охорони і захисту прав людини, а відповідно і принципу рівноправ'я.

Проте, незважаючи на всю важливість тих правозахисних напрямків роботи, які мають місце у діяльності Президента України, Верховної Ради України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Кабінету Міністрів України, міністерств, відомств, органів прокуратури та інших правоохоронних органів, все-таки пріоритетну роль в інституційній складовій конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні займають суди

У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб [2].

Право на судовий захист є досить важливим елементом в окресленій вище системі. Наприклад, Є. М. Мурадян визначає право на судовий захист новою конституційною гарантією [8, с.19].

Визначаючи сутність поняття права на судовий захист, Г. П. Тимченко підкреслює, що це право є конституційним і суб'єктивним, і визначає його як «гарантований Конституцією правовий інструмент, за допомогою якого суб'єкти права можуть домогтися відновлення порушеного права» [9, с.14].

Відповідно до частини другої статті 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Конституція України, таким чином, надає громадянам право безпосередньо звертатися до суду із скаргою на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Основними засадами судочинства є, зокрема, законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості (п. 1, 2, 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України).

У той же час вважаємо, що на сьогодні найбільш динамічним з положень, що забезпечують гарантії прав особистості у порівнянні з іншими галузями судового захисту, є розвиток конституційного судочинства.

В аспекті ролі Конституційного Суду України в забезпеченні принципу рівності прав і свобод людини і громадянина хотілось би згадати рішення № 1-рп/1998-рп від 26 лютого 1998 р. «У справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів України)», у якому єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні вирішив, що у положеннях Закону України «Про вибори народних депутатів України» не завжди послідовно додержано конституційного принципу рівного виборчого права, відповідно до якого

всім виборцям і всім кандидатам у народні депутати України Конституція надає і гарантує рівні правові можливості для реалізації своїх виборчих прав.

Слід згадати і інші рішення Конституційного Суду України, в яких піднімалося питання дотримання принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Це рішення від 23 грудня 1997 р. № 7-зп у справі про Рахункову палату, рішення від 3 березня 1998 р. № 2-рп/98 у справі про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим, рішення від 6 липня 1999 р. № 8-рп/99 у справі щодо права на пільги, рішення від 18 квітня 2000 р. № 5-рп/2000 у справі про віковий ценз, рішення від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 у справі щодо пільг, компенсацій і гарантій, рішення від 17 березня 2004 р. № 7-рп/2004 у справі про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, рішення від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу, рішення від 24 грудня 2004 р. № 22-рп/2004 у справі про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України», рішення від 16 жовтня 2007 р. № 8-рп/2007 у справі про граничний вік перебування на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування та інші.

Зазначені рішення підтверджують, що Конституційний Суд України виступає ефективною інституцією в забезпеченні принципу рівності прав і свобод людини і громадянина. При цьому він виступає або як інституція, що здійснює тлумачення відповідних положень Конституції України та законів України, або ж як інституція, що вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) окремих положень чинного законодавства України у сфері прав людини. В останніх випадках, як пише суддя Конституційного Суду України П. Б. Стецюк, Конституційному Суду України, як правило, мимоволі доводилося у різний спосіб виконувати роль так званого «негативного законодавця», зокрема і шляхом вилучення з «нормативного поля» (через визнання неконституційними) тих чи інших законодавчих положень [10].

Це не кінцевий перелік інституційної складової конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Він продовжується також органами виконавчої влади на місцях, органами місцевого самоврядування.

Окремо в конституційно-правовому механізмі забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина хотілось би відзначити громадські організації, які, наприклад, відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» при забезпеченні рівних прав та можливостей жінок і чоловіків можуть брати участь у розробці рішень, що приймаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування з питань гендерної рівності; проводити моніторинг з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та виконувати.

Охарактеризовані нами суб'єкти жодним чином не є повним переліком інституційної складової конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Цей перелік продовжується також іншими міністерствами, відомствами, сюди слід віднести і Рахункову палату, адвокатуру, політичні партії, інші інститути громадянського суспільства в Україні, які своєю діяльністю сприяють дотриманню, реалізації, охороні та захисту принципу рівноправ'я в Україні.

Причому, на нашу думку, інституційна складова конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина охоплює як національні (внутрішньодержавні) інституції (які ми назвали), так і міжнародні (зовнішні). Серед останніх слід особливо виділити Європейський суд з прав людини. Він відіграє важливу роль у сфері захисту прав людини в Україні.

Водночас, слід пам'ятати, що громадяни мають право звертатися до Європейського суду з прав людини за умови вичерпання всіх доступних внутрішніх (внутрішньодержавних) засобів правового захисту. На думку Л. М. Липачової, це є недосконалістю норм, що регламентують порядок звернен-

ня до Європейського суду з прав людини [11, с.136]. Однак, як вважає вчена, це не є прогалиною нашої правової системи, оскільки, згідно зі ст. 9 Конституції України, такий механізм імплементований у національне законодавство шляхом ратифікації Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також відповідних факультативних протоколів до неї.

Як зазначають деякі науковці, положення міжнародних документів з прав людини знаходять своє відображення в національній правовій системі України як через пряме посилання на норми конвенції при ухваленні правозастосовчих актів уповноваженими органами, так і через перенесення фундаментальних конвенційних принципів у національну правову систему України [12, с.186].

Характеризуючи роль Європейського суду з прав людини та інших міжнародних інституцій в забезпеченні принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні, варто наголосити на існуючих проблемах виконання Україною їх рішень та можливості використання практики Європейського суду з прав людини в національній судовій системі. Ці та інші проблемні питання досить влучно визначив І. Шицький, який зазначає, що так званий конвенційний механізм захисту прав людини характеризується значною складністю, адже його систему складають власне конвенційні норми, а також рішення Комітету міністрів Ради Європи, судова практика Європейського суду з прав людини, прецедентне право, загальноновизнані принципи та норми міжнародного права, специфічні методи тлумачення Конвенції, наукова доктрина з питань її застосування, що покликана дати національним юрисдикційним органам міцну правову основу для захисту прав людини [13, с.205].

Взагалі, як показує практика, можна зробити висновок, що більшість проблем механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина пов'язані в основному не з відсутністю відповідної нормативної бази і системи уповноважених органів. Це буває вкрай рідко. Налагодження виконання задекларованого принципу рівності прав і свобод людини і громадянина

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються інституційні гарантії як складові елементи конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні. Вони розглядаються як система органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій, самих громадян, діяльність яких спрямована на реалізацію, охорону та захист рівноправ'я в Україні

SUMMARY

The article examines the institutional guarantees as an element of the constitutional and legal mechanism to ensure the principle of equality of rights and freedoms of man and citizen in Ukraine. They are regarded as a system of public authorities, local government, political parties and public organizations, the citizens, which are aimed at the realization, protection and equality in Ukraine

потребує більш ґрунтового підходу, а саме реформування діючої системи з метою усунення наявних недоліків та приведення у відповідність до кращих світових стандартів та вимог міжнародних документів, згода на обов'язковість яких надана Україною (серед яких, зокрема, як основа – Європейська конвенція з прав людини), змін у процесі їх функціонування. Таким чином, приведення у відповідність до зазначених пріоритетів механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина потребує проведення ґрунтовних реформ вітчизняного механізму державної влади, політичної та соціально-економічної сфер.

Література

1. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран: Учебник для вузов. – М.: Издательская группа «ФОРУМ»-«ИНФРА-М», 1998. – 462с.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) : від 12.04.2012 р., № 9-рп/2012 // Вісник Конституційного суду України. – 2012 р. – № 3. – Ст. 41.
3. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини : автореф... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Л.М. Липачова – К.: 2005. – 24 с.
4. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана: теорія і практика / О. В. Марцеляк. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 450 с.; Марцеляк О. В. Статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Навчальний посібник / О. В. Марцеляк. – Х.: Лібра, 1998. – 84 с.; Марцеляк О. В. Формування ін-

ституту омбудсмана в Україні: політико-правові проблеми / О. В. Марцеляк // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х.: НЮАУ, 1999. – Вип. 40. – С. 50-57 та ін.

5. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998.- № 20.- Ст. 99.

6. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України : від 6.09.2012 ., № 5207-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 32. – Ст. 412.

7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України : від 8.09.2005 р., № 2866-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – N 52. – Ст.561.

8. Мурадян Э.М. Право на судебную защиту / Э. М. Мурадян. – М.: Наука, 1980. – 108 с.

9. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Г. П. Тимченко ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2002. – 19 с.

10. Стецюк П. Вибори у механізмі функціонування конституційної держави / П. Стецюк // Право України. – 2013. – № 5. – С. 34-36.

11. Липачова Л.М. Зміст конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. – 2002. – Вип.1. – С. 133-142.

12. Кампо В. Н. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Конституційний Суд України (окремі аспекти міжнародно-конформного тлумачення конституції України) / В. Кампо. М. Савчін, Н. Сергієнко // Право України . – 2010 – № 10. – С. 186-198.

13. Шицький І. Компетенція Верховного суду України в контексті захисту права / І. Шицький // Право України . – 2010 – № 10. – с. 199-206.